

РОЗДІЛ II

ЕТНІЧНИЙ ФАКТОР РЕЛІГІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

1. Релігія як чинник формування етнонаціональної свідомості

Релігія, як вважають соціологи релігії, завжди була динамічною системою, важливим фактором соціальних змін. За родоначальником соціології релігії Е.Дюркгеймом, вона визначається як пов'язана система вірувань та обрядів, які відносяться до священних речей і поєднують в єдину моральну систему спільноту (Церкву) всіх, хто їх приймає й поділяє. Звідси основна функція релігії – солідаризація груп, суспільства.¹⁴¹

За переконанням Е.Дюркгейма, соціологія релігії в контексті позитивістської методології задала своєрідний вектор для аналізу соціальної функції релігії, запропонувавши розглядати релігію як глобальну культурну схему, що відображає всі найважливіші характеристики індивідуальної та суспільної свідомості, які притаманні певному етапу еволюції людини й людства. Основоположники соціології релігії зробили акцент на тому, що певний тип релігії визначає як суспільну свідомість, так і суспільну діяльність. Так, теологічний етап еволюції, за ними, характеризується пануванням релігійно-міфологічної свідомості, яка одушевляє явища навколишнього світу, а все, що в ньому відбувається, пояснює прямою і постійною дією надприродних сил. Відповідно у сфері соціальної організації на цьому етапі панують жрецтво і військова еліта, які визначають шляхи та засоби формування суспільної свідомості. Теологічна свідомість, за цією концепцією, проходить такі етапи еволюції: фетишизм, політеїзм, монотеїзм. Як вважають ці соціологи релігії, на зміну теологічному етапу проходить метафізичний (філософський), а його змінює позитивний (науковий).

Характерно, що О.Конт, розчарувавшись в розумній (науковій) побудові суспільного життя, зробив спробу нового “релігійного синтезу” як засобу вироблення об'єднуючої людей ідеології – позитивної релігії людства як єдиної “Великої Істоти”. О.Конт в такий спосіб запропонував релігію як природній об'єктивний елемент суспільної еволюції, як основу суспільного порядку і детермінанту суспільної структури на певному історичному етапі.

Зауважимо, що Е.Дюркгейм, вводючи в арсенал методів дослідження релігії свій функціоналістський аналіз, за основу формування суспільної свідомості пропонував поставити колективну практику (суспільство). Таким

¹⁴¹ Цит. за: Соціологія. Енциклопедія / Сост. А.А.Грецов и др. – Мн., 2003. - С. 1062.

чином, солідаризація групи, суспільства, що включає в процес інші суспільні функції релігії – світогляду, регулятивну та комунікативну, визначає соціальне призначення релігії. Згідно цій теорії, релігія, як комунікативний та солідаритивний механізм, не може зникнути ніколи, оскільки не зникає потреба суспільства в регулярному підкріпленні своєї цілісності.

Характерно, що традиція Конта-Дюркгейма, яка задала соціології релігії функціоналістський напрям, розуміє релігію, як спосіб вираження і функцію соціальних відносин та сил”¹⁴².

Слід відзначити, що соціальна поведінка людини обумовлена системою цінностей, які їй пропонуються як синтез релігійних (загальнолюдських) та суспільних. Тому важливо мати на увазі, в контексті функціоналістського методу М.Вебера, що існує мотивація вчинків людини певними переконаннями, в тому числі й тими, які включають релігійні приписи. Є сенс нагадати, що М.Вебер поставив формування капіталістичних відносин у повну залежність від протестантської етики. Доцільно також зауважити на двовекторності в аналізі релігії М.Вебера, згідно якому існує взаємозалежність функціонування та трансформації системи: *суспільство – релігія*.

В цьому контексті можна також говорити про важливу роль релігії у формуванні свідомості вірних через таку її функцію як *легітимізуючу*. Легітимізація (космізація), за П.Бергером, є формою узаконення як наявного суспільного порядку, так і самого індивіда. Релігія, за ним, дає людині систему норм і цінностей, захищає її від хаосу, надає сенс всьому, що існує, і, зрештою, дає відчуття реальності, об’єктивності зконструйованого людиною світу, підіймає профанність самої людини до сакральності Бога.¹⁴³ Вона, тим самим, робить людину відповідальною як за себе, так і за благо батьківщини.

Тут можна нагадати, що, згідно Е.Канту, релігія не просто формує громадянські засади, але й регулює відносини як в конфесії, так і між співгромадянами. Релігія це робить, як вважав німецький філософ, оскільки постає як пізнання наших обов’язків у формі божественних приписів, але не як санкцій, а як існування законів будь-якої вільної поведінки.¹⁴⁴

Разом із тим, можна погодитися з думкою ряду науковців, що релігія, хоч вона і є явищем конфесійним, як культурний архетип (система цінностей) виступає водночас інтегратором зусиль етносів на окремих територіях, стає загальною ідеологією для досягнення тієї чи іншої історично визначеної мети. Навіть в міжнародних документах і з свободи совісті акцентується увага на інтегративній та духовній функціях релігії. Так в ст.2 Рекомендації 1804 (2007) «Держава, релігія, світське суспільство і права людини» зазначається: “Організовані релігією, як такі, є невід’ємною

¹⁴² Там само. - С. 1062.

¹⁴³ Там само. - С. 1063.

¹⁴⁴ Там само. - С. 850.

частиною і ланкою суспільства і повинні розглядатися як інститути, створені громадянами та для громадян, які мають право на свободу релігії, а також як організації, що є складовою громадянського суспільства зі всім своїм потенціалом, що дозволяє служити орієнтиром в етичних і громадянських питаннях і виконують певну роль в масштабах всієї нації, незалежно чи то релігійна чи світська частина. В ст.3 цього ж документу констатується про визнання Радою Європи такого стану, коли релігія виступає у всьому її різноманітті як одна із форм етичного, морального та ідеологічного самовиразу частини європейських громадян з врахуванням різниці між самими релігіями і особливо кожної із країн.¹⁴⁵

Характерно, що етнорелігійні проблеми опинилися в контексті тих смислових значень, які людство для себе визначає як життєво необхідні на найближче майбутнє. Релігія сьогодні не стала приватною справою окремої людини. Вона виявляє достатню вітальність на політичній і громадській сцені, в мобілізації великих людських спільнот, збереженні старих та наданні нових ідентичностей етнічним спільнотам. Релігія в постмодерному суспільстві все більше повертається до публічного життя. Свою публічну роль вона виконує переважно через церкву, виходячи із її соціальної природи (за Деніелом М. Дойчландером), яка визначається як суттєвий аспект її людської природи. В даному випадку під Церквою розуміється колектив громадян, об'єднаних спільними інтересами, метою і діями. Церква, таким чином, постає як суспільний інститут, що вступає у взаємодію з іншими суспільними інститутами, включаючи державу як інтегральну суспільну інституцію, об'єднуючу всі інші суспільні інститути.¹⁴⁶

Зрозуміло, що релігія насамперед є явищем соціальним, а тому вона постійно чи опосередковано взаємодіє із структурними елементами всього суспільного організму. Її зв'язки із соціумом, його різними підсистемами, мають, як вважає вітчизняний релігієзнавець Л.Виговський, не статичний, а динамічний характер, тобто такий, який постійно під впливом певних суспільних чинників видозмінюється як в часовому, так і в просторовому вимірах. Зазначимо, що релігійний комплекс, з метою власного виживання, змушений більш-менш адекватно відображати фактичну ситуацію в суспільстві, узгоджуючи свою діяльність з тими суспільними та індивідуальними потребами, що зумовлені соціальними змінами в соціумі.¹⁴⁷ Мова в даному випадку може йти про підняття рівня національної свідомості в умовах розбудови української державності. Це важливо тим більше, оскільки богослови сьогодні вже розглядають людину як суб'єкта, осереддя та мету суспільства.¹⁴⁸

¹⁴⁵ Релігійна свобода: релігії в постмодерному суспільстві – соціально-політичні, правові та конфесійні аспекти. Науковий щорічник. - С. 321-322.

¹⁴⁶ Дойчландер Деніел. Світський уряд: Боже інше Царство. – Горлиця, 2002. - С. 1-2.

¹⁴⁷ Релігія і Церква в сучасних українських реаліях. Наук. збірник. – К., 2007. - С. 18.

¹⁴⁸ Там само. - С. 20.

На безпосередній зв'язок релігії з етнічною ідентифікацією вказувало бачато вчених. Так, М.Костомаров, зокрема, писав: “Хто був католиком – то був уже поляком; хто вважався і звався русином, той був православним, і приналежність до православної віри була очевидною ознакою приналежності до української народності”. П.Куліш був також переконаний, що без Божої руки не можливе українське пробудження. М.Міхновський же був переконаний, що з релігії треба робити будівельний матеріал для формування нації.¹⁴⁹ Ідеолог українського націоналізму Ю.Вассиян бачив в релігії засадничий принцип, спільний для всіх форм життєвого прояву етносів.¹⁵⁰

Слід мати на увазі, що релігія відіграє велику роль у формуванні етнонаціональної свідомості в переломні часи. Як вважають українські релігієзнавці, в умовах падіння старих цінностей і вивільнення пригнічених різноспрямованих зацікавленостей окремих прошарків і груп (після довготривалого атеїстичного експерименту – *В.Д.*), відсутності надійних інтеграторів церква з її глибоко ешелованою структурою, століттями відпрацьованим механізмом трансляції доволі складних ідей у тканину масової свідомості набувала особливої привабливості, яка бралася на озброєння як політичною елітою, так і церковною ієрархією.¹⁵¹ Це давало можливість консолідувати різні етнічні ідентичності, які ми сукупно називаємо український народ, особливо в часи формування державності України.

Як репрезентант та чинник формування етнонаціональної свідомості, релігія виступає через систему цінностей у вигляді приписів чи соціальних доктрин, вчення (хоча й на ґрунті священних писань), які вона опосередковано пропонує через Церкву. Останні відображають погляди і настанови релігійних організацій не лише щодо способу життя вірних, але й з приводу їх обов'язків щодо суспільства в цілому, тобто соціальної відповідальності (легітимізуюча функція релігії – *В.Д.*). Виходячи з релігійного уявлення про людину та її гідність, соціальні доктрини пропонують основні методологічні принципи, які орієнтують адептів як громадян в їхніх соціально – політичних поглядах, діях з формування громадянського суспільства.

Чому саме релігія та Церква можуть сьогодні виступати інтегратором етнонаціональної свідомості? По-перше, до них нині найвищий рівень довіри у суспільстві. По-друге, як показують соціологічні дослідження, у масовій свідомості громадян наявні різноспрямованість і навіть протилежність прагнень та позицій стосовно подальшого розвитку країни і суспільства. Не має тут одностайності навіть у політичній і науковій еліті. Само собою виходить, що інтегратором етно-національних зусиль може

¹⁴⁹ Там само. - С. 243.

¹⁵⁰ Вассиян Ю. До головних засад націоналізму // Націоналізм: Антологія – К., 2000. - С. 153.

¹⁵¹ Там само. - С. 259.

стати та сила, до якої стабільний ступінь довіри – релігія та церква. Близько 60 % громадян України, як свідчить моніторинг 2000-2007 рр. певною мірою довіряють Церкві, громадським же організаціям лише 32 %.¹⁵²

Релігія, залежно від конкретно-історичних умов свого функціонування в суспільному організмі, може виступати в ролі важливого, а інколи й вирішального фактору етно- і націєтворення, інтеграції зусиль різних етносів з вирішення соціальних проблем.

Як вважають вітчизняні релігієзнавці, навіть світові релігії при їх космополітизмі, за конкретних історичних умов в тій чи іншій країні можуть набирати етнічних рис, виявляти тенденцію до етнічної ідентифікації, а відповідно, можуть виступати в ролі етноінтегруючої ідеології.¹⁵³

Історичний досвід переконує, що релігії (в тому числі й світові), незважаючи на міжнаціональний чи наднаціональний зміст багатьох із них, були підпорядковані етнічному процесові насамперед тому, що завжди могли виявлятися лише в національних формах, які відповідали духові нації національній індивідуальності.¹⁵⁴

Зауважимо, що релігії взагалі не існує є лише її окремі типи. Але всі вони, функціонуючи в певному географічному, соціальному, побутовому та культурному середовищі, здобувають етнічне забарвлення. Ми це бачимо навіть в назвах Церков, які існують на теренах України (УПЦ МП, УПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ тощо). Тому в будь-якому випадку релігія постає виразником етнонаціональної свідомості. Адже сама система релігійних вірувань певного етносу за умов проживання на певній території заповнює традиційні форми світогляду, звичаїв, традицій, елементів автохтонних вірувань. Тому основні віроповчальні положення виражаються мовою даної території і в прийнятих символічних формах, які постають як невід'ємний елемент культури і самосвідомості місцевого етносу та підпорядковані практичній реалізації його національного інтересу й духовних потреб.

Релігійні ідеї, навіть маючи понадетнічний характер, що характерно і для християнства, все-одно реалізуються в національній формі, бо ж, як переконаний відомий релігієзнавець А.Колодний, носії релігійності з необхідністю належать до певного етносу. Етноконфесійна специфіка релігії, яка формується через взаємодію її з етнічними чинниками, суттєво допомагає усвідомленню нацією своєю самоцінності й самодостатності.¹⁵⁵

Релігія та її репрезентанти – Церкви нині виступають активними чинниками духовного відродження. Зріс їх суспільний статус. У громадській думці переважають оцінки релігії як визначального компонента духовної культури, невід'ємної складової духовності особистості.

¹⁵² Релігія і нація в суспільному житті України й світу. Колект. монографія За ред. Л.Филипович. – К., 2006. - С. 94.

¹⁵³ Академічне релігієзнавство. За ред. А.Колодного – К., 2000. - С. 368.

¹⁵⁴ Історія Церкви християн Адвентистів Сьомого Дня в Україні. – К., 2004. - С. 571.

¹⁵⁵ Релігія та соціум. Часопис. – Чернівці, 2008. - № 2. - С. 42-43.

Релігія завжди посідала помітне місце в системі ціннісно-сміслових орієнтацій українців. Звідси висока декларація релігійності, щоправда на побутовій основі (періодичне відвідування богослужінь, відзначення релігійних свят, шлюб тощо). Рівень усвідомлення ролі та значення релігії хоча й аморфний, все ж таки орієнтує українців на традиційні Церкви, оскільки саме їм притаманні традиції та менталітет українського народу (50% населення – православні).¹⁵⁶ Це можна вважати певною мірою етнічною ідентифікацією. Щоправда українці не зовсім орієнтуються у своїй конфесійній приналежності (за винятком протестантів – *В.Д.*) і традиційно себе називають християнами. Загалом, згідно одному із досліджень, до традиційної віри, яка є ідентифікацією українськості, відносять себе понад 85 % опитуваних.¹⁵⁷ Власне, саме тому близько третини населення підтримує ідею національної зорієнтованості Церков.¹⁵⁸

Як слушно зауважує А.Колодний, в людській історії свою суспільну присутність і функціональність релігія виявляє насамперед через її національний контекст. Вона, на його думку, покликана формувати у представників певних етносів осмислене уявлення про їх національну ідентичність, захищати їх, оскільки ігнорування останньої веде до дезорієнтації особи в її суспільному бутті, а то й суспільної нестабільності.¹⁵⁹ Доцільно зауважити, що відродження будь-якого етносу, як свідчить історія, стимулює активізацію релігії і суспільної діяльності конфесій. Ми це можемо побачити, коли звернемося до соціальних доктрин та програм Українських Церков.

Як зазначається в «Основах соціального вчення церкви АСД» (далі – Основи), “в умовах проголошення свободи совісті й зміцнення в нашій державі норм громадянського суспільства, Церква усвідомлює свою долю відповідальності за вибір шляху, яким піде Україна, а тому намагається зробити посильний внесок у вирішення духовних та соціально значущих для всіх громадян питань”.¹⁶⁰ Хоча вірні цієї деномінації сповідують віру в незаперечність близького другого приходу Христа, соціальна доктрина орієнтує на участь у суспільному житті, встановлення такого порядку речей, де б людина могла реалізувати своє високе призначення, розвивати свою особистість. В «Основах» йде мова також про відповідальність сім’ї за виховання дітей, про моральне здоров’я і процвітання суспільства.¹⁶¹

Церква АСД акцентує увагу на тому, що адвентисти, як свідомі громадяни своєї держави, повинні займати активну життєву та соціальну позицію. Окрім того, вона закликає всіх громадян виявляти любов до ближнього, і в першу чергу до тих, хто потребує допомоги й підтримки.

¹⁵⁶ Релігійна панорама. – 2008. - № 5. - С. 2 обкл.

¹⁵⁷ Україна релігійна. Книга перша: Стан релігійного життя України. – К., 2008. - С. 94.

¹⁵⁸ Там само. - С. 102.

¹⁵⁹ Релігія та соціум. Часопис. – Чернівці, 2008. - № 2. - С. 42.

¹⁶⁰ Історія Церкви християн Адвентистів Сьомого Дня в Україні. – К., 2004. - С. 6.

¹⁶¹ Там само. - С.14-30.

Адвентисти дотримуються новозавітного принципу – завжди вірно служити суспільству, використовувати свої дари й таланти для блага суспільства й народу. При цьому вони закликають всіх до відкритості й розвитку відповідальної ініціативи в ім'я загального добра.¹⁶²

З метою профілактики злочинів та моралізації суспільства Церквою АСД розроблено ряд програм, запроваджено періодичні церковні видання духовно-просвітницького й соціально-правового характеру. Церквою повсюдно робиться посильний внесок у виховання духу толерантності щодо носіїв різних культурних та релігійних традицій: вона виступає проти поширення етнічної й релігійної фобії.¹⁶³ Прагнучи формувати здоровий духовно – моральний світ українського громадянина адвентистська Церква впроваджує програми з профілактики шкідливих звичок, звільнення від алкогольної, наркотичної та нікотинної залежності, займається роз'ясненням норм екологічної етики, виступає популяризатором здорового способу життя.¹⁶⁴

Подібну позицію ми спостерігаємо і в соціальній доктрині Лютеранської Церкви. Представляючи нацменшину, ця деномінація працює над формуванням у своїх adeptів почуття приналежності до українського народу. Так, вона веде мову про пошану до уряду держави та добросовісне громадянство. Шанобливе ставлення до держави лютерани аргументують тим, що в Україні створено достатньо демократичне законодавство, яке гарантує як свободу релігійного волевиявлення, так і широкі можливості для церкви реалізувати свій духовний і благодійницький потенціал.¹⁶⁵

Специфічно формує елементи етнонаціональної свідомості РУНВіра, яка включила у свої заповіді ряд положень, які вимагають від вірних поваги до своєї Вітчизни та рідної землі. У сьомій рунвіровській заповіді, наприклад, йде мова про необхідність шанувати духовність своїх предків. Заповідь десята вимагає жити для добра Вітчизни. Про необхідність обороняти свої скарби і не привласнювати чужі йде мова в заповіді тринадцятій. Найбільший скарб твого життя, стверджується тут, твоя Вітчизна, твоя Рідна Віра, твої діти. Обороняй свої духовні і матеріальні скарби. Найкращий спосіб обороняти свої духовні і матеріальні скарби, це Мудро їх збагачувати, самовдосконалювати і підпорядковувати їх інтересам народу.¹⁶⁶

Зауважимо, що приналежність до юрисдикції Церкви, яка знаходиться на території іншої країни, нівелює етнонаціональний чинник, як це є з УПЦ МП, і формує у віруючих усвідомлення приналежності до іншого народу. УПЦ МП, як і ряд інших Церков, постають могутнім чинником оросіянення,

¹⁶² Там само. - С. 30-55.

¹⁶³ Там само. - С. 62, 72.

¹⁶⁴ Там само. - С. 87, 123-127.

¹⁶⁵ Дойчландер Даніел. Світський уряд: Боже інше Царство. – С. 138-187.

¹⁶⁶ Докаш В.І., Лешан В.Ю. Загальне релігієзнавство. Навчальний посібник. – Чернівці, 2005. - С. 203-205.

оскільки біля 70 % богослужінь в Московсько-Православній Церкві ведеться російською мовою. Та й заняття в духовних навчальних закладах, видрук богословської літератури, преса, радіо і телепередачі у багатьох церквах ведуться російською мовою.¹⁶⁷

Проблемою формування етнонаціональної свідомості є й те, що в Україні наявний цілий букет міжконфесійного і міжцерковного протистояння (в православ'ї, мусульманстві, іудаїзмі, рідновірстві, баптизмі, між православними й католиками).

Узагальнюючи, підкреслимо, що назва *«Церкви українська»* ще не означає, що ця Церква за своєю суттю дійсно є українською і служить благу України. Скоріше всього це залежить від того, який рівень свідомості та відчуття етнічної приналежності є у її керівника.

2. Доля української ідентичності в умовах поліконфесійного світу

Українці опинилися сьогодні перед низкою взаємопов'язаних гуманітарних викликів. З одного боку, відчувається потреба віднайдення власної ідентичності (національної, духовної, культурної) в поліфонічній світоглядно, культурно та конфесійно Україні та у світі, що стрімко глобалізується і водночас актуалізує оригінальні внутрішні смисли. З іншого боку, віднаходити та утверджувати свою ідентичність доводиться у складних умовах, до яких багато хто виявився неготовим: поруч хтось усвідомлює себе як інакшого (це може відбуватися і з одновірцями, і з одnodумцями), і при цьому також намагається відповідно до своїх поглядів розбудувувати й відстоювати життєвий простір довкола. Пригадування і розвиток власних традицій стикається, синтезується, існує немов би в «паралельних світах» з іншими традиціями, старими й новими, серед яких є як культурні набутки, так і вражаючі безкультурні пониження. І все це відбувається у взаємодії досить відмінних «ближніх», у ході їх культурного та політичного самовизначення як всередині власної держави, так і відносно ширшого, геополітичного контексту.

Сучасний період суспільного розвитку українців відзначається як доформуванням, так і трансформацією індивідуальних та колективних ідентичностей: національних, культурних, духовних, політичних, конфесійних. Можливо, йдеться не про всіх. Однак ці процеси для тих, кого вони стосуються, стимульовані вітчизняними суспільними потрясіннями останніх років та неоднозначними, ба навіть кризовими економічними,

¹⁶⁷ Україна релігійна. Книга перша: Стан релігійного життя України. – К., 2008. - С. 7.